

Razmišljanja ob Apihovi knjigi o Julijski krajini v dobi fašizma in antifašizma

(Elio Apih, *Italia Fascismo e Antifascismo nella Venezia Giulia, 1918—1943*.
Laterza—Bari 1966, strani 480)

S tem, da je prof. Apih svoj pregled iz leta 1960 (Dal regime alla resistenza), ki je izšel v Vidmu (glej oceno v Prispvkih IZDG 1962, III, str. 299—304), spopolnil, razširil in izdal v Bariju, je problem Julijske krajine iz let 1918—1943 postavil pred oči vse znanstvene Italije. Jugoslovani, zlasti še Slovenci in Hrvati Istre, so tega lahko samo veselili.

Profesor tržaške univerze Cervani je v Studi Goriziani (glej o tem kratko beležko v Zgodovinskem časopisu 1962) nastopil proti italijanski historiografiji Gorice, Trsta, Istre in ji očital hagiografsko pisanje, svetniško poveličevanje vsega, kar je italijansko, ko molči o »Slavih«. V istem času so zlasti mlajši zgodovinarji, posebno iz Trsta in tudi iz Gorice, stopili v vrste zgodovinarjev-ikonoklastov in začeli nastopati proti malikom ekstremnega nacionalizma, pretiranega patriotizma lokalnih italijanskih zgodovinarjev, ki so videli vse veliko, dobro in plemenito v »italiano«, še več »italianissimo«, in kolikor so omenili »Slave«, so vsaj podzavestno gledali nanje kot na »sciave«, hlapce, dekle, pastirje, kmete.

Nove smeri smo lahko veselili. Dela, ki so jih napisali starosta Schiffrer, za njim Apih, Silvestri, Fogar, Maseratti, da omenim le najvažnejše (ocene zadnjih treh so tudi Prispvki za zgodovino delavskega gibanja že prinesli) — ti so in hočejo biti zgodovinarji ter raziskovalci najnovejšega časa dežele, kjer že stoletja žive ob Italijanih tudi Slovenci in Hrvati, je treba, da ceni tudi naš človek. S tem nočem reči, da se bomo z vsem napisanim povsem strinjali. Da uporabim starega Tacita, da pišejo »sine ira et studio«, in treba jih je tako brati, dasi hočejo biti italijanski patrioti, to je edini pridržek, vendar pošten, pravični sosedje.

Svojemu delu je dal podnaslov Ricerche — Raziskave. Knjiga torej noče dati zaključene zgodovinske slike. Primorski dnevnik se tega menda ni zadosti zavedel, ko je zapisal (14. aprila 1967 na 2. strani), da je »sožitje Slovenci—Hrvati« in prav tako »delavsko gibanje potisnjeno v ozadje«. Apih ve in zato tudi noče, ker ne moremo še dati končnega pregleda dobe. Izrecno opozarja, da ni še na voljo arhivskih virov, da manjkajo pripravljalne študije k posameznim vprašanjem. Upa pa, da mu je le uspelo dati neko »originalno historiografsko sistematizacijo« — »sistemizzazione storiografica non priva di originalità« (Uvod).

Ta Apihova pripomba o »originalni historiografski sistematizaciji« za italijanski svet drži, zlasti še za tržaško italijanstvo, za italijanski Trst. Mogoče bi imel pripombo, da se avtor včasih boji napraviti iz svojih zelo jasnih ugotovitev nek sklep oziroma ne upošteva zadosti drugih italijanskih avtorjev, ki so te sklepe že podali. Med analizo bom na nekatere opozoril.

Vsak naš bralec in tudi strog zgodovinar bo zlasti v prvem delu, ki obsega dobo od 1918 vse tja do totalitarne države (poglavja I—IV na straneh 3—320), našel vrsto zelo zanimivih in tehtnih podatkov, novih pogledov. Zdi se mi, da je tu važno II. poglavje: Kriza in vrenje povojne dobe (str. 37—68). V III. poglavju pride do jasne ugotovitve, da se je proti delavskim silam in proti Slovencem in Hrvatom Istre zbrala fronta tržaškega meščanstva, ali kot pove naslov poglavja: kapital,

militarizem in nacionalizem (str. 69—112), t.j. združevanje vseh, ki čutijo in sodijo, da je treba iskati rešitev krize na liniji: domovina — Italija. Toda te sile so bile neenotne in so imele novo vodstvo, saj so bili liberalni tokovi, ki so vladali v Trstu pred I. svetovno vojno v zatonu. Zato naslov: Zaton liberalno demokratičnih sil (V. poglavje na straneh 145—190). Krizo je zaostрил še nastop fašizma (IV. poglavje na straneh 113—144). Tu bi dodal važno pripombo, ki jo je vrsta avtorjev že ugotovila: do prvega nastopa fašizma v Trstu je prišlo s strani domačih Tržačanov, imel pa je svoje posebnosti; ni bil npr. za centralizem, imel je močno anarho-socialistične poteze. Nato pa so z Giunto — organizatorjem požiga Narodnega doma — prevladali fašisti iz notranjosti Italije.

Prav za Trst bi na podlagi številne drobne literature podčrtal dejstvo, ki ga tudi glavna zgodovinarja o začetkih fašizma (P. Alatri in Tasca) ne upoštevata zadosti, in to je, da je fašizem z Mussolinijem vred zrastle neposredno iz vojske: iz vrst demobiliziranih vojakov, zlasti nižjih oficirjev in podoficirjev... ki se zaradi svojih dejanj niso več znašli, da bi šli na svoja predvojna delovna mesta. Za »zmagovalce«, »rešitelje domovine«, »osvoboditelje Trsta in Trenta«, »zaslužjenih italijanskih ozemelj« (koliko retorike je že tu!), so bila prenizka; mislili so, da zmaga še ni zagotovljena. V tem je pojav D'Annunzia in njegovega pohoda na Reko (septembra 1919), kar vse je bilo le generalka za pohod na Rim, dasi je bil ta pod Mussolinijevem vodstvom.

Ob drugem delu Apihove knjige V totalitarni državi (štiri poglavja na straneh 231—386) so zlasti važna dognanja, ki jih slovenski bralec ne pozna. Gre za gospodarska vprašanja Trsta in Julijske krajine. Spričo številne literature in člankov, ki jih ne morem navajati, se mi zdi, da je že ugotovljeno dejstvo, da je Mussolini, ko je sprevidel, da gospodarske krize Trsta, ki je nastopila zaradi zubljenе pomorske vloge, ne bo rešil, začel z industrializacijo Trsta. Res je, da je od časa do časa (npr. v dobi rimskih protokolov po letu 1934, ki so fašistično Italijo povezali z Dollfusovo Avstrijo in Hortyjevo Madžarsko na antinacistični liniji) le upal, da se bo Trst kot pristanišče dvignil. Pri tem pa so zanimivi Apihovi podatki, da se je to res zgodilo, vendar na zelo žalosten način: prek Trsta so bežali v svet preganjani nemški Židi. Naj dodam, da tudi nova republika Italija rešuje Trst predvsem z uvajanjem novih industrij.

Tudi za to obdobje bi omenil že ustaljeno in več ali manj dokumentirano dejstvo glede fašizma v Trstu. Kakor je bil na oblastnih mestih vedno Italijan iz kraljestva (prefekt, kvestor itd.), tako so tudi ključna mesta v fašistični stranki zasedali po večini ljudje iz notranjosti. Posledica tega so bili boji in trenja ž avtohtonimi fašisti. V manjšem obsegu velja to za Istro, razen Reke, kjer so fašistične vrste izpolnili spočetka meščani istrskih mest, zagrizeni šovinisti do Slovencev in Hrvatov.

Tretji del Zmaga antifašizma obsega tri poglavja: Vojna tostran Alp (str. 387—418), Parokszizem sile (str. 419—446), Problem nasledstva (str. 447—470). To so že poglavja, kjer dobi vprašanje NOB prevladujoče mesto ob italijanskih antifašistih. Tu ima Apih zanimive podatke o antifašistih-Židih v Trstu.

Ob teh ugotovitvah bo vsakdo razumel, da je Apih s svojimi »raziskavami« zajel zelo širok krog. Vsakdo, ki je knjigo prebral in pozna, kaj so dosedaj pisali zlasti meščanski zgodovinarji v Trstu, je bo zelo vesel. Kako pa naj sprejmemo Apihovo pripombo o originalnosti historiografske sistematizacije Slovenci in Hrvati?

Tu je treba napraviti važno uvodno pripombo, ki zadeva tudi Apihovo uvodno poglavje in ki se mi zdi zares nujno potrebna: Čas bi bil, da bi vsaj progresivni italijanski avtorji, in Apih je tak, prenehali z oznako »Slavi« in pridevnikom »slavo«! Po dveh svetovnih vojnah, ki sta tako hudo prizadeli pokrajino, ki jo Apih prikazuje, menim, da so vsi resni ljudje za mir in sožitje. Če je tako, se moramo pač spoznati med seboj. Kdaj bomo ob priimku, da se tako izrazim za »Slavo«, dobili Slovenci svoje pošteno ime »Sloveni« tu in »Croati« tam v Istri? Če se naj uporablja za dva slovanska naroda skupno ime, bi moral »Slavo« postati vsaj »Jugoslavo«. — V redu, pristnega Tržačana, »Triestina«, ni mogoče priučiti na to natančno poimenovanje. Toda Apihova knjiga je šla prek deželnih mej Furlanije—Julijske krajine v Italijo. Zato bi bilo nujno, da se italijanski bralec končno seznanj s pravilnimi pojmi.

Piero Pieri, profesor vojne zgodovine v Firencah (*Fascismo e Antifascismo I—II*, Milano 1962), je zapisal, in ne samo tu, da leta 1915 italijanski vodilni gospodje Rima, ministri kot generali, niso vedeli, kje v Julijski krajini teče etnična meja, da niso ločili Slovenca od Slovaka itd. Ne vem, če smo danes dosti na boljšem, pa pišemo in govorimo o Vietnamu in Kitajski. Vsak dobro misleč Slovenec bi naše tržaške prijatelje Apiha, Fogarja, Maserattija in druge, številni so že, le prosil, da nas predstavijo s polnim imenom in priimkom, ko pišejo za Italijo. Gre samo za nekaj vrst v uvodu: Tu so Slovenci, od tam dalje so Hrvati.

S tem je povezano še vprašanje pokrajine in njeno poimenovanje. V prvi vrsti (stran 3) avtor pove, da je Venezia Giulia skovanka goriškega glotologa Ascolija iz leta 1893 za avstrijski Küstenland—Litorale—Primorsko. Skoval jo je na prošnjo iredentistov, dasi sam ni bil iredentist (o tem pred leti študija urednika Studi Goriziani, ki je natančneje ne navajam). Toda »Küstenland« je bil vsaj neka upravna enota s cesarskim namestništvom v Trstu, čeprav so odločali le deželni zbori dežel Goriške, Istre, samostojnega Trsta. Julijska krajina pa je docela ostala le geografski pojem, še fašistična Italija je morala upoštevati specifičnost pokrajine, zemljepisne, zgodovinske, gospodarske in politične in slednjič le privolila v prefekturo-pokrajine: Goriško, Tržaško, Puljsko in slednjič še Reško. — Dodam naj, da se je pri nas leta 1944 za Primorsko uveljavilo ime Slovensko primorje v nasprotju s hrvaško Istro in prvo prišlo v okvir republike Slovenije, drugo pa Hrvaške.

Ni moči omenjati pod »Slavi« problemov Reke, Pulja, Trsta, Goriške in iz tega delati nekih sklepov splošnega značaja, kar je nujno za zgodovinarja. — Aplih pove, da je Julijska krajina bila »upravna enota treh pokrajin« (stran 6), ne navaja pa najosnovnejših specifičnosti. In pomanjkljivost je še v tem, da v njegovem delu nekje prevlada Trst, ob njem se še kar prikaže tudi Istra, Goriška pa potegne bolj »kratko«.

V uvodu govori Apih o »favoriziranju dotoka slovanskega elementa pod Avstrijo«. S tem se ne strinjam. Ali ni bilo naravno, da je ta element pod monarhijo prihajal v Gorico, v Trst, saj je njegova zemlja stoletja in stoletja bila zaledje teh mest? M. Alberti (*Iredentismo senza romanticismi*) je npr. zapisal, da je bilo naravno, da so v Trstu mnogi Slovenci dobili službo, ker so znali več ali manj dva jezika, medtem ko se Tržačan-Italijan ni hotel učiti slovenski.

O prvi svetovni vojni (stran 16 in dalje) bi pričakovali bolj jasno sliko. Formulacija, da je I. svetovna vojna bila tudi »epilog italijanske enotnosti, ki jo je začel risorgimento«, velja le glede gibanja iredente, kar je opisal npr.

Alatri ali zbornik Trent'anni di storia Italiana (Torino 1962) in zadnje leto M. Silvestri v Isonzo 1917 (Milano 1965 že II. izdaja).

Apih zlasti Goričane opisuje kot avstrijakante. Tu naj omenim knjigo Cesara Petorellija Lalate *Il sogno di Carzano* iz leta 1926, ki jo je Mussolini zaplenil, ker mu ni šla v račun. Lalata je namreč prvi povedal, da so Bosanci in Slovenci pod vodstvom Slovenca L. Pivka odprli septembra 1917 italijanski vojski avstrijsko fronto pri Carzanu in da zaradi nezaupanja italijanskih generalov prodor ni uspel, sicer bi Avstrija doživela tu svoj Kobarid. Vsi drugi, Galli (*Diario I. c.*), celo Silvestri, ki sem ga omenil, govore in pišejo, da so to storili »Čeho—Slovaki«. Seveda oficijelni italijanski politiki ni šlo v račun, da bi priznala, da so se »Slavi« (beri »Jugoslavi«) bojevali na njeni strani. In... na Pivkovi strani je bilo največ Slovencev iz Primorske. V Italiji so tokovi, ki Slovencev ne poznajo, drugi pa ki jih ignorirajo.

Izjema je zopet Del Bianco (*La guerra e il Friuli*), ki piše, kako je vodja goriških liberalcev spomladi 1915 prišel k vodji goriških iredentistov s šopkom vijolic z groba Mazzinija in mu ponudil roko za boj proti od termitov razjedeni stavbi stare monarhije. Res, treba bo končati s sodbo lokalnih italijanskih liberalnih iredentistov kot so Tamaro et Comp. (sem štejem celo Salato), ki je goriške in tržaške Slovence slikala kot procesijo vernih pod vodstvom svojih duhovnikov, ki kličejo prekletstvo nad združeno Italijo, ker je svetemu očetu ukradla Rim. Goriški »klerikalci« (str. 19—20 in drugod) so po letu 1918 bili le pod vodstvom dr. E. Besednjaka, ki je sodeloval pri formaciji krščanskih socialcev z dr. Gosarjem in se udeležil, kot pove Apih (stran 219), pogreba velike žrtve fašizma, ki je postal simbol antifašizma, Matteottija.

Vsi goriški in tržaški Slovenci niso bili avstrijakanti, ne italofofi, kot jih še hočejo prikazati spomini V. E. Orlanda; številni so bili med prostovoljci na solunski fronti, torej na strani antante. Hkrati pa se vsi zgodovinopisci boje povedati, da so npr. goriški Furlani do zadnjega bili zvesti avstrijski podaniki. Sedaj je začela »Iniziativa Isontina« (1966 in 1967) boječe razkrivati podatek o pokolu italijanske vojske 1915 v Villesse—Vilešu, o odgonu furlanske duhovščine v internacijo. Tu pustim Tridentince popolnoma ob strani (pred kratkim je umrl brat De Gasperija, ki si je na ruski fronti zaslužil visoko avstrijsko odlikovanje. In ni bil edini!).

V vsebino celotnega Apihovega dela pa posega nejasno gledanje načelnega značaja, ki zadeva tako slovenske kot italijanske komuniste in vprašanje nacionalnega problema. Zdi se mi, da Apih podlega enačbi: komunist = internacionalist = anacionalist. Ali ni vendar že Lenin pisal o narodnem vprašanju in postavil že pred I. svetovno vojno svojo tezo: samoodločba in pravica do oцепitve. Prva ustava Sovjetske zveze je to kodificirala, vsaj načelno, pustimo ob strani, kaj se je dogajalo pod Stalinom. Če leta 1918 zahod, v našem primeru nazadnjaški Slovenci in Hrvati gledajo na Wilsona in njegova načela kot na nekakšnega odrešnika, so pa slovenski komunisti že vsaj nejasno vedeli, da so sovjeti rešili narodna vprašanja.

V Julijski krajini so se odločili, da se povežejo z italijansko socialistično stranjo in to leta 1991, ker so pričakovali v Italiji revolucijo, saj je tam proletariat imel izreden zagon. Druga stvar je dejstvo, da ni bilo revolucionarnega vodstva in kadra, ki bi mogel revolucijo začeti in speljati. O tem je danes italijanska, tako komunistična kot socialistična literatura enotna.

Ne strinjam se popolnoma s periodizacijo v Apihovem delu. Zdi se mi, da so glede tega italijanski avtorji Chabod, Catalano in drugi bolj jasni. Apih bi le moral povedati, da v letih 1922—1925 vlada fašizem koalicije z meščanskimi strankami. Fašizem ne nastopa takoj v totalitarni obliki. Za Jugoslovana je zelo tragično, ko mora ugotoviti, da je že v času meščanske koalicije prišel Gentilijev zakon in udaril slovensko šolstvo, da je v tem času izdana vsaj za nekaj časa prepoved nacionalnega časopisja in da je bila za liste uvedena dvojezičnost (Apih str. 193—194). Marsikateri poznejši antifašist je v tem času bil še s fašizmom npr. Croce, veliki filozof meščanske Italije in zgodovinar. Nato sledi obdobje fašistične diktature od leta 1925 dalje, ki jo Catalano šteje za diktaturo fašistične stranke, po letu 1934 pa kot osebno diktaturo Mussolinija samega, ko gre mimo fašistične stranke in fašističnega sveta, kar se mu maščuje zadnja leta, saj nastopijo proti njemu ob stran potisnjeni fašisti kot Grandi in zlasti Federzoni z bivšimi nacionalisti.

Apih začinja fašistično diktaturo z drugim delom knjige pod naslovom V totalitarni državi (stran 229). Prvo poglavje nosi naslov Gospodarski in politični nacionalizem. — Žal mi je da moram tu očitati neko pomanjkljivost, ki bi omenjena spremenila naslov v Politični imperializem. Gre za zunanjo politiko fašizma po letu 1925, ki se je Apih ne dotakne. Ni pa mogoče razumeti dogajanj v Julijski krajini, ne da bi jo omenil. Julijska krajina je bila obmejna dežela, z močno slovensko in hrvaško manjšino. Avtor vendar pozna spomine Sforze, Guariglia, pozna študijo Di Nolfe o fašistični zunanji politiki. Zlasti pa so tu nad vse jasni Documenti diplomatici italiani (VII serie 4. in 5. zvezek za dobo 1925—1927). V dobi vlade z meščansko koalicijo sklene Mussolini s staro Jugoslavijo januarja 1924 Jadranski pakt, prijateljski pakt, ki je še na temeljih Sforzine linije in rapalske pogodbe, ki naj bi po Sforzinem mnenju bila sporazumna rešitev jadranskega vprašanja med dvema državama. — Mimogrede rečeno, Jadranski pakt ni dajal Slovencem in Hrvatom v Italiji, ki jih je beograjska vlada žrtvovala, kakršno koli garancijo za obstoj, samo reškim Hrvatom je priznal neke pravice. Ko je začel Mussolini svojo diktaturo, januarja 1925, je že konec tega leta začel izvajati pritisk na staro Jugoslavijo, ki se je ostril iz dneva v dan, in oktobra 1926 je prišlo do italijansko-albanskega pakta. Ves ta čas je fašistična diplomacija pridno delala tudi v vseh obmejnih državah: Madžarski, Romuniji, Grčiji in »obkoljevala«^o Jugoslavijo, zares obkoljevala, zakaj podsekretar zunanjega ministrstva Grandi je sam pripisal opombo v Documenti diplomatici italiani: »Prav to hočemo.« In italijansko-albanska pogodba je bila ta, s katero je fašistična Italija v Albaniji dobila odsokočno desko. Tokrat ni zadela v živo ne Hrvatov, ne Slovencev, pač pa Srbe, ki so vladali v stari Jugoslaviji. Documenti so o tem jasni: Pašić—Ninčičeva vlada je padla, prizadeto se je čutila celo Francija, ki je mobilizirala itd. Zdi se, da je tu bil v veljavi nek tajni sporazum med Italijo in Jugoslavijo, da se ohrani in Albaniji status quo. Tega je zlomil Mussolini. (O tem govore memoari Jacominija, Pierro Girolija). — Prav v tem času v letih 1925—1926 so padali najhujši udarci po slovenski in hrvaški manjšini: razpust vseh kulturnih društev ob definitivni ukinitvi šol je bil najhujši. Nujno je sledila reakcija mladih: TIGR. Apih je navedel Mussolinijevo pismo Badogliu (Doc. dipl. VII z dne 26. oktobra 1926) in ga interpretiral (stran 308) kot akt, ki naj bi bil naperjen proti TIGR. Napačno! Badogliu daje direktivo, da pripravi divizije proti Jugoslovanom glede na podpis pakta Italija—Albanija. Bolje, Mussolini je bil gostobesednež: Badoglia obvešča, da začinja nova perioda

zunanje politike proti sosedu, ki ga je treba obkoliti in ukloniti imperialni fašistični politiki, ki mora obvladati Balkan brez Francije ob pomoči Anglije.

Dodam naj, da že Jadranskega pakta zlasti mlajši svet slovenske in hrvaške manjšine ni sprejel z navdušenjem. Slovenski meščanski stranki, napredna v Trstu in katoliška v Gorici, pa sta gradili nanj. Volitev leta 1924 sta se še udeležili v opoziciji proti fašizmu, kar so npr. ob levici napravili celo italijanski popolarci, pač pa na liniji neke nevtralnosti do fašizma. Posledica je bila izguba glasov in porast komunističnih glasov. In v nadaljnjem obdobju, ko je fašizem zaostroval svoje ukrepe proti jugoslovanski manjšini, so se mladi zbirali, kritizirali svoje stare vodilne in — rodil se je TIGR.

Apih je šel v oceni TIGR predaleč, ko piše o »oboroženi opoziciji« (str. 308—313). Ocene KPI v Stato operajo govore o »anarhističnem terorizmu«. Sodim, da sta obe oceni TIGR preostri. Kdor prebere, kar je bilo pri nas napisanega (memoarski prispevki Jelinčiča in še V. Špangerja Bazoviški spomenik ob študiji v zborniku Slovensko primorje in Istra itd.), bo prišel do sklepa, da je večina tigrovskih akcij veljala italijanskim šolam in otroškim vrtcem. Tu je šlo za neke represalije, sabotaže s strani mladih tigrovcev. Bilo je nekaj atentatov, toda ne na fašiste, pač pa na slovenske izdajalce. (O tem še nimamo jasnih ugotovitev.) Bomba v tiskarni Popolo di Trieste je hotela uničiti fašistično tiskarno, človeška žrtev je pri tem bila nenamerna. (Tu govore samo pričevanja na prvem tržaškem procesu.) V Istri (Gortanova zadeva) je res prišlo do streljanja, toda šlo je za samoobrambo in človeška žrtev je bila zgolj slučajna. Govor o »oboroženi opoziciji« je na vsak način preoster. Res pa je, da je bilo nekaj posegov Orjune od onstran meje in res je, da je fašizem akcije te in tigrovcev vrgel vse v en koš. To je razvidno iz italijanske publikacije Aula IV, ki objavlja pregled sodb fašističnega posebnega sodišča.

S tem bi zaključil svoje splošne pripombe k Apihovi knjigi. Rad bi se še dotaknil nekaterih njegovih izvajanj in podajanj tu in tam. Slovenski bralec, ki obvlada italijanski, bo našel v Apihovi knjigi vir podatkov o italijanskih tokovih Trsta, o gospodarskih razmerah v Trstu. Sodim da bi tu ne mogel pripomoči k popolnejši sliki. Podatki so podkrepjeni z viri. Zanimive podatke bo našel o boju med fašističnimi strujami v Trstu, ki so važni tudi za nas Slovence. Sploh je treba priznati, da je profesor Apih bil zelo uspešen v zbiranju in pregledu gradiva za svoje raziskave. Opozorim naj na to, ne da bi se spuščal v podrobnosti, da je tu in tam spremenil svoje ocene in gledanja v tej svoji knjigi v primerjavi s prvim kratkim pregledom Dal regime alla resistenza iz leta 1960, tako npr. v oceni dveh tržaških socialnodemokratskih voditeljev Puecherja in Pittonija, itd. Naj preidem k nekaterim podrobnostim v formulacijah, ki se mi ne zdijo zadosti točne.

Ko govori o povojni dobi, pravi (stran 66), da sta jugoslovanski ljudstvi — prevajam Slavi z Jugoslovani — in njuni nacionalni stranki bili izolirani, da je o njih v italijanski publicistiki malo podatkov. Na strani 170 govori o navidezni »resignaciji« naših ljudi. To je res, toda bilo je še huje: ni šlo za izolacijo s strani italijanskih liberalnih in nacionalnih listov, šlo je za »ignoriranje vsega«, kar je bilo »slavo«. — Vendar pa Slovenci niso sami sebe izolirali. Apih sam govori o nekih skupnih nastopih Slovencev z Italijani v Gorici, zlasti v vprašanju vojne škode in pri občinskih volitvah.

O Salati, ki je vodil urad za nove province v Rimu, pravi (stran 78 in drugod), da je bil zagovornik provincijske avtonomije Julijske krajine, ki sicer ni našla

opore v neki politični liniji. V redu, toda nasproti Slovincem in Hrvatom je bil nepopustljiv. Obnovljeni deželni odbori Gorice, Trsta, Istre so bili zlasti za istrske Hrvate po sestavu zelo krivični. Tudi južnim Tirolcem je obljubljal avtonomijo in prav njim je izjavil, da tega ne more napraviti nasproti 600.000 Jugoslovanom, ker jih sovraži. Tako piše bivši južnotirolski poslanec E. Reut-Nicolussi (Tirol unterm Beil, München 1928). Goriški Slovenci ga bodo še dolgo pomnili kot moža, ki jim je v dobi demokratičnih vlad Italije vzel slovensko učiteljsišče in slovensko gimnazijo v mestu. Prvo je sicer pognal v Tolmin živetarit. Vse to je storil zato, da ostane »Gorizia italiana«. Nicolussi piše o sovraštvu Salate do Slavov—Jugoslovanov. Da, iredentizem je nekje bil mit. Gradil je na nedokazanih, iracionalnih predpostavkah, ki jih lahko strnemo v »pericolo slavo«, dasi je hkrati imenoval lokalne Slovence in Hrvate »kmete—pastirje«, v mestih »hlapce—dekle«. Kako naj bi ti uničili visoko italijansko civilizacijo, ne vem. Ob pomoči »ruskega carja«, tudi o tem je pisal znani publicist Gayda. Ruski car je nato 1915 na strani iredente Italije! Ali ni vse to iracionalnost? Kot dokument vseh teh trditev naj navedem le spomenico iz leta 1896 (Doc. Italiani III serie vol. 1, št. 249). Podpisali so jo tržaški in istrski iredentisti; ob njih Mayer Teodoro, lastnik neodvisnega Piccola, ki je skrbel, da je eden njegovih urednikov pošiljal dunajski Presse članke o slovanski nevarnosti, o »Avstriji, ki podlega vplivu prevladujočega slovanskega elementa« (tako pravi dokument!), za katerim stoji Rusija. Nato jih je pa pridno ponatisnil v Piccolu. — Na tej liniji je stal Salata... Če je govoril o avtonomiji, je to pač gotovo delal za to, da bi ostali v veljavi zakoni monarhije, ki so bili boljši od italijanskih (npr. prav šolski zakon), ali da bi nudil kaj jugoslovanskim manjšinam... Tega pa ne! Verjeti moram meomarskemu viru, Nicolussiju, ker za njegovo trditev govore vse okoliščine, dejstva sama. Sledjič pa bomo videli, ko se bodo odprli rimski arhivi, arhiv urada za nove pokrajine. Dodam naj, da je ob Salati skrbel še lokalni civilni komisar Mosconi v Trstu, da bi slovenski in hrvaški živelj ne dobil kaj več kot najnujnejše; še deželni odbori so mu bili nevarni »pericolosi parlamentini«, ker se je tam še govorilo »slavo« (Apih o tem).

V zvezi z gornjo pripombo glede Piccola in Mayerja se mi zdi, da je pripomba, ki jo ponavlja Apih iz svoje prve študije tudi v tem delu na račun socialista Regenta (sedaj stran 15), možu krivična. Piccolo bo pač vir glede Slovencev, kolikor prinaša gola dejstva. Bil pa je znan že pred vojno, da je prav govore. Izjave slovenskih ljudi preobračal z največjo sofistiko. Da bi Regent govoril o slovenski zastavi, ki jo je treba zapičiti nad mesto Trst, korakajoč prek ulice sv. Justa, je malo verjetno. Vsekakor je za resno knjigo tak citat in samo ta citat iz ust Regenta, moža, ki je bil in hotel biti socialist — internacionalist, sam na sebi krivičen. S tem služi desnim elementom, ki še vedno žlobudrajo o slovanski nevarnosti. Prej »pericolo slavo«, nato »pericolo slavo-comunista«, slednjič »pericolo stalinista-titoista« in za vsem neki »imperialismo slavo«. — Čas bi bil, da bi te moderne ultra šovinistične mite prešli z molkom vsi resni ljudje, ki jim je mar sožitje ljudstev in graditev humanih odnosov med narodi.

Glede gonje proti goriškemu nadškofu Sedeju bi pa lahko navedel številne članke iz vseh let iz Piccola, kjer so nekateri, pač italijanski duhovniki, delali na to, da bi se obnovil oglejski patriarhat, in se prepirali, kje naj bi bil sedež; seveda je vse šlo v liniji latinstva, rimstva. Dodati bi morali, da je velike patriote bolelo dejstvo, da je goriški nadškof bil še metropolit tržaške, puljske, krške in ljubljan-

ske škofije. No, zadnji dve sta zgubili pomen, ker sta prešle pod Jugoslavijo. Novo škofijo Reko pa je že Vatikan podredil neposredno sebi.

Vatikan je že pred sporazumom z Mussolinijem prihajal naproti italijanski vladi in italijanskim tokom v Julijski krajini. Pomislimo samo na primer, da je po odhodu tržaškega škofa Karlina imenoval bivšega vojaškega škofa za naslednika. In še nekaj, Apih (stran 291) navaja Salveminija, ki postavlja prihod italijanskih kapucinov v vipavski Sv. Križ v leto 1930. Bilo pa je to že leta 1921. Z eno samo potezo se je to, zgodilo: ta samostan in goriški sta kot frančiškanska na Kostanjevici in Sveti gori — stari Skalnici — bila odvisna od pokrajinskega predstojnika v Sloveniji. Vatikan jih je podredil tistim v Benetkah (kapucine) in Tridentu (frančiškane), dasi bi sami želeli ostati podrejeni neposredno Rimu. Ne, pred novimi italijanskimi predstojniki so se slovenski patri iz samostana Janeza Svetokriškega zatekli v Celje; isto se je zgodilo s frančiškani, ki so šli v Kamnik. Naj še kratko pripomnim resnici na ljubo, da so na novo naseljeni italijanski patri sčasoma ob takih in drugih razmerah počasi prišli našemu ljudstvu naproti. Prenekateri se je kar lepo naučil slovenski in naj se tu še spomnim mladega tridentinskega patra iz samostana na Sv. gori — Skalnici, ki je z znakom rdečega križa bil med našimi partizani za goriško fronto v vipavski dolini septembra 1943.

V to zvezo spada lateranski pakt in drugo, o čemer piše Apih (str. 282—293). Res, Apih piše z vidika Julijske krajine za Italijane, izogiba se svetovnega okvira. Lateranski pakt je bil velika zmaga fašizma. Ves zahodni katoliški svet je začel Mussolinija občudovati, celo angleški konservativci. Dobro poda dejstva (opira se na delo Missiroli, Date a Cesare, Roma 1929); lahko bi pa še navedel tudi vatiškanski Osservatore Romano, Date a Dio, kako je Vatikan žrtvoval vse pravice Slovencev in Hrvatov. Apih pove, kako je Piccolo razlagal konkordat (stran 289) na liniji antislavizma. Navajam kot znano dejstvo, vsaj za tiste mojih let, da zaradi konkordata slovenski in hrvaški verniki niso dobili »katoliške akcije«. Konkordat jo je namreč utemeljil kot strogo centralistično organizacijo, imela je celo pravico imeti italijansko zastavo. Posledica je bila, da jo škofje Gorice, Trsta in Poreča kljub pritiskom Vatikana niso mogli uveljaviti, saj so nekateri šovinistični prvoborci katoliške akcije šli tako daleč, da so poleg naslova »Azione cattolica italiana« zahtevali še italijanski ne le za uradni jezik, pač pa tudi za medsebojne razgovore.

Dodam naj, da so iz te dobe latinske Normae (4. septembra 1931) nadškofa Sedeja, tržaškega Fogarja in poreškega Pederzollija, ki so branile materinščino pri krščanskem nauku. V zadnji točki govorijo, da se morajo duhovniki »vzdržati političnih prireditvev«, na katere bi bili vabljeni.

V zvezi s tem omenja profesor Apih goriškega prefekta Dompierija, Tržačana in italijanskega prostovoljca v prvi svetovni vojni. Pravi, da je bil za »postopno asimilacijo« Slovencev in ne za nasilno. Bil je edini domačin-profesor. Res, mož je bil kavalir med fašisti. Če bi pa taka linija obveljala, bi bila za naše ljudstvo ob Soči zelo nevarna. Dodajam k Apihu, da je Dompieri nagradil celo slovenske tečaje za italijanske bogoslovce v goriški bogoslovnici. Goriški škofijski gimnaziji je dodelil štipendije za italijanske študente, ki so se po predpisih Vatikana tako in tako morali učiti slovenščine. Njegov namen je bil vzgojiti rod dvojezičnih duhovnikov, ki bi med Slovenci opravljali svojo italijansko patriotsko dolžnost. Struje med fašisti, o katerih Apih precej pove, so ga spodnesle in tega ni dočakal. Na škofijski gimnaziji so se italijanski študentje, bili so povečini Furlani, dobro učili slovenski in mnogi so se našega jezika kar v redu naučili. In veliki večini

vsa. Čast, imeli so in imajo dobre odnose do našega ljudstva. Primer novega nadškofa P.Cocolina iz Gorice govori za to.

V Dompierijevo dobo pade tudi zadnji poklon Mussolinija, ki ga je osebno napravil poslancu dr. E. Besednjaku, ko mu je dovolil ob hrvaškem tedniku slovenski tednik Novi list in mesečnik Družina. Samo ugibamo lahko zakaj? To je bilo v dobi konkordata, Besednjak pa je bil znan kot zastopnik katoliških Goričanov. Ti so imeli napete odnose in spore s slovenskimi liberalci Trsta, ki so tu prevladovali na liniji edinjaškega liberalizma. Osebno je dr. Besednjak bil že krščanski socialist. Ne verjamem, da bi Vatikan kaj več zastavil svoj ugled za slovensko ljudstvo. Je Mussolini računal, da bi pridobil slovenske katoličane. Bila je doba TIGR in njegovih akcij, ki jih katoliki Gorice niso odobraval, pa tudi staremu liberalnemu vodstvu Trsta niso šle v račun, čeprav je potem vse naše ljudstvo ob Soči proslavljalo padle žrtve Bazovice. Ne pozabimo, da je tačas v Jugoslaviji od 1929 bila doba Aleksandrovega režima, da so slovenski katoliki bili vsaj nekaj časa v opoziciji, do Stojadinovićeve ere. Dasi je Mussolini od leta 1926 vodil politiko obkoljevanja in razbijanja Jugoslavije, te »versajske tvorbe«, že podpiral Paveličeve ustaše, sodim, da ni bil zmožen finih daljnosežnih diplomatskih potez; vsaj tako ga prikazuje resna antifašistična zgodovinska literatura s Salveminijem na čelu (Mussolini diplomatico). — Skratka, Besednjakovi listi so v dobi Dompierijeve vladavine izhajali in po za njih smrtnem udarcu, ki je prišel iz Rima, je Dompieri še pomagal Besednjaku in njegovemu sodelavcu dr. Bitežniku, da sta se umaknila v emigracijo pred internacijo. Mogoče bo kaj razkril Sergio Dompieri sam, saj je začel priobčevati svoje spomine v Porta Orientale leta 1966.

Po Dompierijevem padcu se je začela ostrejša smer v Gorici. Ni moči soditi drugače, kot da rečemo, da je fašizmu pomagal tudi Vatikan. Kar dva vatikanska apostolska vizitatorja sta drug za drugim prišla v goriško nadškofijsko palačo. Zasliševala sta vse, zlasti še bogoslovce, študente in profesorje bogoslovja iz škofijske gimnazije. Stari nadškof Sedej je držal glavo pokonci, odkar so mu na palačo fašisti zapisali »A morte Sedej«. In napisal, tega in drugih, ni hotel zbrisati niti takrat ne, ko je prišel na obisk v Gorico, ne vem prav kdo, menda princ Umberto. Slednjič je klonil pred Vatikanom. Zaprošil je za umik; ni dokumentov, toda verodostojne priče so še žive in vedo povedati, da je postavil pogoj, da Vatikan izbere zanj naslednika izmed treh kandidatov, ki jih bo sam predložil. Toda namesto naslednika je Vatikan imenoval samo upravitelja škofije in to najbolj zagrizenega protislovenskega in protihrvaškega gospoda iz Kopra, vodjo tamkajšnje škofijske gimnazije, ki se je znal tam vzdržati tudi proti svojemu škofu Fogarju. Pod škofijsko upravo tega moža, ki je svoj priimek Sirotych spremenil v Sirotti (Apih pravi, da je bil na slabem glasu pri jugoslovanskem časopisju in na dobrem pri fašističnem, kar je dokumentarna ugotovitev; stran 293), je prišlo do udarcev fašizma na goriško bogoslovje, v istem času pa tudi do časopisne gonje proti škofu Fogarju.

Povod in ozadje vsega je bil govor škofa Fogarja tržaškim bogoslovcem v Gorici. (To naj pojasni Apihova izvajanja na strani 356.) Govor je bil sestavljen na temelju medsebojnega spoštovanja do slovenskih in hrvaških sošolcev. Našli pa so se nekateri navdušeni in bolj »patriotsko« čuteči in posredovali besede svojega škofa drugim in tako so prišle v javnost. Disciplinska preiskava vodstva bogoslovnice je krivce izključila, kar je Fogar potrdil. — Vloga Sirottija v tej zadevi je še skrivnost; saj so bili le-ti njegovi bivši učenci iz kopske škofijske gimnazije. Fašisti so udarili in stari vodja bogoslovja dr. Brumat, po rodu Furlan, je dobil

samo politični opomin s hišnim zaporom od sončnega zahoda do vzhoda. Kaznovana sta bila tudi slovenski profesor Tul, ki je pod Dompierijem dobil nagrado za slovenske tečaje, in Slovenec dr. Pavlica. Podravnatelj Anton Rutar, ki je bil fašistom trn v peti, ker je deloval pri bivši katoliški združni zvezi in drugod, vedno bolj le pri gospodarskih slovenskih institucijah, pa je moral v konfinacijo. Ista usoda je zadela profesorja Musizzo, koprskega častnega kanonika, ki je že v Kopru bil kritičen do Sirottija. Tega so vse te zadeve tudi pokopale, zakaj goriški nadškof je postal vatikanski diplomat Carlo Margotti, ki je zastopal Vatikan pri turški vladi v Konstantinoplu. To njegovo mesto je dobil nato monsignor Roncalli, poznejši papež Janez XXIII. Zdi se, da Margotti (bil je iz Bologne, ne iz Ravenne — Apih na strani 358) ni bil sovražno razpoložen do slovenskih ljudi. O tem priča njegovo poslovilno pismo do katoličanov v Konstantinoplu, kjer je opravljal tudi dušebrižniško službo. V tem je pisal, da ga čaka težko delo, da prinese nekaj pravice Slovincem svoje škofije. Kot oficir italijanske vojske (1915—1918) je bil pri vojaški cenzuri, cenzuriral je pisma vojnih ujetnikov Slovencev in Hrvatov. Po vojni se je udeležil v Ljubljani sestanka duhovnikov, ki ga je sklical profesor Grivec na liniji Ciril-Methodijske ideje o študiju odnosov med katoličani in pravoslavnimi. (Mislim, da je bilo to leta 1922, Bogoslovni vestnik je objavil sliko udeležencev, na kateri je tudi Margotti.) — Politika Vatikana je zahtevala strožjo linijo do goriških Slovencev. Margotti je prišel v Gorico z neko zakasnitvijo in s programom, različnim od tistega, ki ga je napovedal ob slovesu v Konstantinoplu. Pač po navodilih iz Vatikana. Že njegov prvi nastop ob ustoličenju je napovedal reforme zlasti pri vzgoji semeniščnikov in bogoslovcev. Za tokrat je dovolj, da rečemo, da je njegovo geslo bilo »conformismo«. Rimskokatoliška cerkev je stoletja in stoletja priznavala vernikom po škofijah neke ustaljene šege in navade, ki so do zadnjega veljale kot cerkveni zakon proti izdanim pisanim cerkvenim zakonom. Šlo je za uporabo narodnega jezika pri obredih, za nošo duhovnikov itd. Temu je Margotti napovedal boj in zadel v živo slovenske in deloma tudi furlanske-italijanske vernike, ki so stoletja živeli v drugačnih razmerah. Še celo izgovorjava latinščine po italijansko in ne po nemško je postala važna kot »rimski usus«, »ki ga rabi sam sveti oče«. Pa nošnja dolgega talarja itd. Konformizem: forma, črka je hotela spodnesti vsebino, ideje, načela, življenje. Ni šlo ... Da, bilo je pred tridesetimi leti, danes je II. vatikanski cerkveni zbor šel za Roncallijem, papežem širših pogledov. Margotti kot oseba ni bil slab človek, na zunaj pa so deževale njegove cerkvene odredbe in celo sinoda z novo škofijsko zakonodajo. Sodim, da je bil slab diplomat: ob vstopu Italije v drugo svetovno vojno je po pošti dostavil tudi slovenski duhovščini pismo, da ne zadostuje lojalnost do države, da je treba pokazati patriotičnost. (Od kod naj jo vzamejo?) In bilo je nekje »zaupno pismo«, pa po pošti poslano. Po roški ofenzivi je, ne vem zakaj, čestital generalu Robotiju za zmago nad partizani, toda ubogi Robotti je ob njegovih blagoslovih pripisal: Ne rabim jih, rabim vojake. (Čestitka je prišla prepozno, tedaj šele (okt.—nov. 1942), ko so že bile partizanske brigade v ofenzivi.

V primeru z Margottijem je tržaški škof Santin postal prožnejši diplomat, dasi to nikoli ni bil. Trst, problem židov itd., ga je postavil počasi na bolj kritično mesto do fašizma, kot je bilo v reški škofiji. (O tem in o njegovi že pred leti izšli knjigi (Trieste 1943—1945), ki je nekoliko apologija njegovega dela, bi morali pri nas nekaj zapisati.) Apih piše o Santinu kar precej (glej zlasti stran 361 in dalje).

Pri III. poglavju Višek režima (stran 321) in IV. Posledice filonacizma (stran 367), naletim zopet na vprašanje zunanje politike Italije, ki jo avtor opušča in so za

to nejasnosti pri obdelavi vprašanja v Julijski krajini. Višek režima je bil dosežen vsaj po dveh dejavnikih: Lateranski sporazum, ki je prinesel soglasje konservativnih katoliških in angleških konservativcev (o tem Salvatorelli—Mira), in nato zlasti po letu 1933, ko je fašistična Italija postala branilec avstrijske neodvisnosti, ko je našla neko podporo ne le Britanije, pač pa tudi Francije. Prelom pa je povzročil napad na Abesinijo, ko je zgubila zlasti Britance, ko je Mussolini bil prisiljen sprejeti Hitlerjevo pomoč. V tem času je prišlo do premika do Jugoslavije: po letu 1933 je iskal vodja fašizma neko rešitev tudi z Jugoslavijo, do nje pa je prišlo leta 1937 na status quo: Italija se je odpovedala irendenti do Dalmacije, Jugoslavija do Istre, Trsta, Goriške. Vse iz strahu pred Hitlerjem! Samo v opombi na strani 366 Apih govori o neki toleranci glede kulta v slovenskem-hrvaškem jeziku. Treba bi bilo reči le nekaj več: Sporazum 1937 Ciano—Stojadinović je postal nekje nova fronta tudi proti nacizmu; oba podpisnika sta vedela, da je Avstrija izgubljena, oba sta vedela, da dobimo Hitlerja ne Brenner, skoraj na Predel, na Karavanke.

Res je, abesinski pohod je v Italiji bil več ali manj pozdravljen (glej Fascismo e Antifascismo — Lezione e testimonianze, Milano 1962 itd.), še mlajše generacije delavstva, ki so že pozabile na stranke, so ga pozdravile: vpis v fašistično stranko je bil množičen. V Gorici so šli po »cimice« — stenico (=fašistični znak) zadnji dobri italijanski katoličani Katoliške akcije in njih voditelji. Sledilo pa je razočaranje: aneksija Avstrije. Razočaranje in prehod na antifašistične pozicije se je počasi začel v vrstah katoliških, ki so imeli svojo organizacijo. Zdi se mi, da je to utrjena teza antifašističnega pogleda (glej Radice, Zangrandi itd.). Katoliški Gorice in Trsta, zlasti starejše generacije, so le simpatizirali z ubogo avstrijsko republiko. V istem času je začela še v fašističnih vrstah rasti rasistična gonja po želji Berlina... To je vzbivalo še Vatikan in Pija XI. in tudi Santin je šel svojo pot — odmaknil se je od fašizma.

Tu je treba avtorja opozoriti na zelo važno dejstvo, ki spada tja, kjer govori o javnih delih v Julijski krajini (stran 334), je pa vezano na zunanjo politiko. Gre za utrdbeno dela ob italijansko-jugoslovanski meji, ki so jih začeli tam okrog leta 1934. (Menda je duce hkrati ustanovil posebno vojaško enoto Guardia alla frontiera = Gaf; graničarje). Pri tem gre za neki ausurd fašistične politike: ko je iskal zблиžanje z našo državo, se je proti njej utrjeval. Isto se je zgodilo glede Nemčije, kjer je od leta 1939 dalje utrjeval mejo od Brennerja do Peči. Glede meje nasproti Jugoslaviji so v arhivu XI. armadnega zbora (IZDG v Ljubljani) podatki o vseh utrdbah in sektorjih Gaf. Precej denarja so vložili in precej delavcev so prepeljali iz Italije, ki so pod vojaškim nadzorstvom gradili utrdbne na meji. Toda številne vojašnice so gradili domačini: v Trenti, Bovcu, Kobaridu, Idriji, itd. vse do Reke. Tudi številne ceste do meje so gradili domačini: Kluža (Chusaforte)—Rajbelj—Predil; cesto Bovec—Trenta so širili; cesta Žaga—Učja je bila skoraj nova. In tako vse do Reke! Da, nastopilo je neko blagostanje, brezposelnost je zginila. — In nato proti Nemčiji: iz Strmica vozijo danes avtomobili do koč na Mangartu, cesto na Višarje, ceste iz Žabnic, Ukev proti meji, vse so gradili po letu 1940, ko je bila fašistična Italija Hitlerjev zaveznik. V dnevniku Cavallera (Comando supremo) najdemo podatek, da so z deli prenehali šele leta 1942 na pritisk Berlina, ki je takrat že imel fašistično nit in škarje v svojih rokah.

Sporazum med KPI in narodnorevolucionarnim gibanjem Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini je nejasno podan (opira se na M. Pacor Confine orientale, ki je sam nejasen). Pojasni ga Stato operaio, poluradni, če ne celo uradni list CK KPI (o tem Amendola v uvodu dok. KPI II. svetovne vojne: Il comunismo italiano

nella seconda guerra mondiale, Roma 1963). Narodnorevolucionarno gibanje Slovencev in Hrvatov (Movimento nazionale rivoluzionario sloveno croato — MNRSC) je stari TIGR, obnovljen pod tem imenom in tačas voden deloma že iz emigracije, iz stare Jugoslavije. Tekst sporazuma to jasno pove: TIGR se odpove anarhističnim podvigom, šel bo na širšo linijo zbiranja vseh nacionalnih antifašističnih sil itd. — Samo mimogrede naj omenim, da je KI res skušala spraviti v življenje slična revolucionarna gibanja v Evropi. V Slovenijo je prišel emisar s to nalogo, se pa vodstvu komunistov ni zdelo potrebno postaviti na noge posebno organizacijo, ker je že imela stike z mnogimi, pozneje znanimi skupinami v OF.

Škoda, da avtor ni bolj jasno razložil težav, ki so jih imeli italijanski delavci Trsta glede izjave treh partij 1943. Nekaj pove Stato operaio. Tudi slovenska javnost o tem še nima popolne slike. V celoti pa lahko rečemo, da je tragika KPI v Trstu, Gorici, Istri in tem, da so padli vsi vodilni kadri med leti 1934—1939 v roke policije. Ni bilo nikakih vezi med federacijama Videm, Trst. Zbirale pa so se skupine komunistov vsepovsod. Tod je začel svoje delo Pinko Tomažič in tovariši. Na novih temeljih, zato si ga lastijo italijanski kot slovenski komunisti, delal je po internacionalni liniji, vendar je že bil za samoodločbo slovenskega naroda (o tem drugi tržaški proces v IZDG) ... in nekje se tu loči od italijanskega proletariata, ki zlasti v dobi pred 1940 ni mogel niti misliti, da bi zaradi samoodločbe Slovencev in Hrvatov mogel priti tudi Trst pod Jugoslavijo.

Nekaj napak sem našel na strani 350: v Tolminu je bilo v začetku učiteljišče, nato gimnazija. Kmalu zatem omenja v Tolminu procesijo brez cerkvenih bander in navaja policijsko poročilo, ki je v tem opazilo »protjest«. Cerkevna bandera so imela slovenske napise, ti pa so bili v javnosti prepovedani, zato jih niso smeli nositi iz cerkve, jemali so le drogove. Protest procesije je bil v tem, da »so molčali«, ker je slovensko petje izven cerkva bilo prepovedano.

V tretjem delu knjige Zmaga antifazišizma je I. poglavje Vojna tostran Alp. Avtor uporablja vrsto podatkov iz arhiva IZDG v Ljubljani, ki jih pa ni mogel popolnoma uvrstiti v nek skupni red. Dodati še moram, da so nekateri viri dvomljive vrednosti predvsem pa fragmentarni, zato sami po sebi ne dajejo jasne slike. Kako je drugi tržaški proces v različnih dobah (treh) dobival različen politični poudarek, o tem ne bom pisal. Študijo je prinesel Jadranski zbornik IV, Rijeka—Pula 1960. Sloni na italijanskih dokumentih procesa in zopet je vezan na zunanjo politiko fašizma. Sodim, da tudi Apih ne bi smel mimo res memoarskih del Roate (Otto milioni di baionette), Cavallera (Comando supremo) in Caviglia (Diario) in aktov XI. armadnega zbora, kako je bilo vse pripravljeno za napad na Jugoslavijo že leta 1940 in je to Hitler preprečil (o tem ima podatek na strani 391 z Mussolinijevo opombo, ki se nanaša na drugi tržaški proces, šlo je pa za več, za napad na soseda). O tem govori tudi znani Cianov arhiv, ki ga avtor pozna.

Napad leta 1941 sam (stran 391) je imel za posledico izseljevanje ljudstva ob meji (o tem piše že zanussi v Guerra e catastrofe), rope vojaštva v praznih vaseh; avtor ima le majhen podatek (stran 393, opomba 23). V nepopolnem fasciklu Karabinjerji Grahovo (IZDG) so bogati podatki samo za to področje, poleg drugega npr: »Človek ostrmi, kaj so vse italijanski vojaki odnesli in ostrmel je tudi karabinjerski brigadir Lozupone, ki je vodil preiskavo zelo pošteno.«

Posledico napada opiše avtor (stran 392) z besedami: »Tutti i gruppi politici jugoslavi posero subito l'annessione della Venezia Giulia.« (Vse jugoslovanske politične skupine so takoj zahtevale aneksijo Julijske krajine.) — Formulacija je preostra. Sodim, da bi moral najprej zapisati, da je nastala velika zmedenost, med

Slovenci in Hrvati v Julijski krajini pa potrto. Pri vseh preganjanjih fašizma, ki jih res lahko strnemo, da so imela en sam cilj — nacionalno smrt, so mnogi le še upali v pomoč od onstran meje. Celokomunisti so po uveljavitvi linije ljudske fronte začeli priznavati Jugoslavijo, seveda demokratično urejeno, kot matersko državo.

Kdor je takrat živel s slovenskim ljudstvom ob Soči in na Krasu, se je lahko zavedel, kolikšna je bila vera v bodočnost, vera, da bodo osne sile propadle. In ko je prišlo še do napada na Sovjetsko zvezo, je ta vera postala neomajna, kljub plimam in osekam, ki so nastopile ob dogodkih vojne.

S tem v zvezi je treba poudariti še važno dejstvo: Rapalske pogodbe ni več! Fašistična Italija je prelomila pogodbo, ki ji je priznala suverenost nad slovenskim in hrvaškim ozemljem. Prosti smo! Svobodni, da odločamo o svoji usodi. Tega se ni zavedel npr. škof Santin, ki v svoji knjigi (Trieste 1943—1945) omenja pismo tržaškega prefekta in to še iz dobe po padcu fašizma, kjer nastopa za slovensko ljudstvo, da mu je treba prizanesti, hkrati pa pravi, da je prav, če vojska partizane tolče. Primorski partizani, tudi katoliški kot npr. narodni heroj Janko Premrl-Vojko, so bili drugačne vere. Bil je celo član Marijine družbe, imel je strica duhovnika, znanega komponista, in dva bratranca duhovnika, poznal je izrek: Dajte cesarju, kar je cesarjevega (Italija je takrat res imela cesarja!)! Poznal je tudi razlago katoliških o tem izreku, o dolžnostih do države, vendar...: Ni je bilo več te legalne oblasti nad Sočo, Vipavo, Krasom, sama se je uničila. In kaj šele, če pomislimo, da je ta državna oblast leta in leta zganjala kulturni in gospodarski genocid. Ali ni samoobramba dolžnost?

Toda genocid je po aprilskih dneh leta 1941 grozil vsemu slovenskemu ljudstvu... S tega vidika je OF to kar ime pove: Osvobodilna fronta! Slo je za svobodo. Ker so komunisti imeli vodilno vlogo, je OF nujno v svojih nedrih nosila to, kar avtor pove: nove socialne ureditve. Potrebo po teh pa je čutilo vse ljudstvo ob razsulu starih, gnilih ureditev. Dalje spet omenja, da so pri boju za narodno svobodo izvršili komunisti neko »fratturo«—prelom s svojo prakso in ideologijo. Saj so jo že prej... Najmanj s podpisom izjave teh strank: KPI, KPJ, KPA leta 1934.

Na straneh 402—405 se avtor dotakne vprašanja meja, »bodoče teritorialne sistematizacije«, odnosa s KPI. Za jasnejšo sliko, bi moral le povedati, da je OF že leta 1941 pozvala v boj tudi Korošce, Primorce. Če bi mogel pregledati »temeljne točke OF«, sklicevanje KPS že v letih 1941 in 1942 na izjavo treh partij, bi mogoče dojel, da je oboroženi boj in sodelovanje z njim po liniji OF bil neka samoodločba slovenskega ljudstva. Ne glas ob nekem »plebiscitu«, kot so to bili po prvi svetovni vojni »za ali proti« neki državi, pač pa zastaviti svoje življenje za svoj narod, to je bila samoodločba, ki jo je postavila NOB.

Vprašanje meja, da je to drugovrstno, sledi nujno. Do tja, do koder prebiva slovensko ljudstvo, naj gre oboroženi boj. In potem bomo videli. Mejaši, sosedi Slovencev, so bili tudi pozvani, da se pridružijo. Misel da si bodo borci za skupno stvar našli pravo rešitev razmejnitve, je na dlani. S tem v zvezi moram popraviti prevod pisma B. Kraigherja (ne Kreiger), ki je po begu iz Gonarsa pisal o položaju Goriške (ne samo Vipavske doline), ne o »carattere 'plebeo' del movimento«, pač pa o »kmečkem« elementu, ki je prevladoval, kar je povsem nekaj drugega.

Quinto (stran 404) ni bil predstavnik CK KPI v Ljubljani, pač pa pravi član CK KPI (o tem glej *Il comunismo italiano nella II guerra mondiale*, 1963. Uvod

člana CK KPI Amendole). In še je Quinto Umberto Massola sam napisal knjigo o svojem delu (Marzo 1943 ore 10, Roma 1950). Ne Massola sam, ne Amendola ne povesta, da je prešel iz Jugoslavije, torej iz Slovenije ob pomoči KPS v Milan, kjer je začel svoje delo. O tem piše v svoji knjigi. Na Massolo je pač vplival informbiro, da je molčal, toda zakaj je Amendola še leta 1963 nedoločno zapisal da je prišel Massola v Italijo iz »sosednje države«? — V resnici gre za realizacijo sklepa širše konference KPI v Parizu iz leta 1939, da se obnovi notranji center KPI v Italiji. Konec julija 1941 je Massola že v Milanu.

Na tem mestu ni mogoče načeti obširnega dopisovanja med Kardeljem in Massolo (o tem glej Zbornike dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, Jesen 1942 in M. Mikuža članek v Zgodovinskem časopisu 1958—1959). Šlo je za organizacijo KPS in KPI v Julijski krajini, za sodelovanje KPI s KPS v boju proti fašizmu; marsikaj se je razčistilo. Treba pa je poudariti dejstvo, da CK KPI, in to ne samo po svoji krivdi, kar se je mogoče v dobi informbiroja preveč povdarjalo, pač pa zaradi fašističnega terorja, ni imel pregleda in povezave s svojim članstvom v Trstu, Gorici, Vidmu, Istri... Ni poznal položaja.

Zato se pač dogaja, kar omenja tudi Aplih, da v Trstu aktivisti OF, člani KPS, zbirajo tudi italijanske komuniste. — Razprava o problemu razmejitev, ki jo je dopisovanje Kardelj—Massola načelo, je bila ne samo strogo tajna za tisti čas, pač pa tudi strogo na liniji obeh partij. V že omenjenih dokumentih KPI (Il comunismo italiano l. c.) je zanimiv podatek, ki tudi pri nas še ni bil omenjen: gre za akcijski pakt KPI, socialistov in Giustizia e libertà v Lionu 3. marca 1943 in za izjavo, podpisano ob tem času (za KPI Amendola in Dozza). Gre za »združenje vseh nacionalnih sil«... za »neodvisnost in svobodo« italijanskega ljudstva... za »demokratsko obnovo italijanske države«. Toda za nas je važen konec izjave, ki zagotavlja »spoštovanje nacionalne neodvisnosti vseh ljudstev«, postavlja pa isto zahtevo »za Italijo in celo zelo, zelo konkretno, kar je za druge le načelno — »spoštovanje suverenosti in integritete nacionalnega teritorija«. Ne vem, če je moj sklep pravilen, ko razumem pod »integriteto teritorija« Italijo, nastalo po prvi svetovni vojni, da je treba braniti Brenner in Postojnska vrata, to je rapsko pogodbo? In to je podpisala tudi KPI! V dopisovanjih Massola—Kardelj nastane prav v tem času zastoj. Po lionskem sestanku pridejo v Italijo Amendola, Rosario, Novella, Negarville deloma iz Francije, Tunisa. Interni center je s tem konstituiran. — Massola-Quinto stopi celo v ozadje, ostane pridni organizator Milana, kjer si sledijo štrajki... Šele 6. oktobra 1943 se zopet oglasi Kardelju: »Glede Trsta« (— iz konteksta sledi da misli na celoten problem meja) — »nikakor ne soglašamo« (completo dissaccordo). Misli, da ni čas za konkretizacijo, da do nadaljnega zadostuje »priznanje pravice samoodločbe in odcepitve« (več glej Mikuž l. c.). Vprašanje meja se dejansko tudi s strani OF, NOB Jugoslavije pred javnost ni postavljalo vse do septembra 1944, ko je spregovoril Tito in rekel, da se mora oglasiti, ker se oglašajo onstran meje; v Rimu. Znan je izrek: Svojega ne damo, tujega nočemo!

K strani 410 in Mussolinijevemu izreku o »dveh ploščah«, o bodočnosti Italije v primeru zmage sil osi, sem že pisal, kako je duce utrjeval brennersko mejo. To je bila pa njegova pesem.

Na strani 415 ima Aplih stavek: »Akcije... so rodile vero in pritrditev partizanstva, in zbujale tako patriotizem »Slavov«, kot »furore popolari«, ki je kmalu postal komponenta tega upora«. — Res, za latinski »furor«, italijanski »furore«,

strogo vzeto ne najdem slovenskega izraza. »Furor«— srd, bes, oba izraza sta samo izraza notranjega razpoloženja. »Furor« zahteva zunanje maščevalne akcije. Da bi pa slovensko ljudstvo zapadlo maščevalnosti ljudskega srca — furore popolare? In Hrvati Istre? Ne! Tu zadenemo na etična vrednotenja ljudi, na psihologijo in treba bi bilo pisati dosti, preveč za to razmišljanje. Ne poznam (iz arhivov NOB) na Goriškem, Krasu niti enega primera, da bi kaka vas, zaselek ali področje izvršilo kaj takega, kar bi pomenilo »furore«, maščevanje... Posamezniki, mogoče tu in tam tudi kakšna skupina. To že. Toda že leta 1942 je vodstvo OF, KPS, glavno poveljstvo ostro nastopilo proti »vojvodstvu«. Pri vsem ljudstvu pa je bila skala notranjih občutij tudi do fašističnih zločinov tako raztegnjena, segla je celo v »pomilovanje« fašističnih zločincev samih. Spomnim se stare ženice, bivše služkinje, ki je bila pismena, brala slovenske in italijanske knjige, ob streljanjih obsojenih na drugem tržaškem procesu pa je s solzami v očeh izrekla: Ubogi! Ali še bolj ubogi, ki so to izvršili!

Prva partizanska pesem prav gotovo ni bila »Partijska Lili Marlen«, ki naj bi jo peli jeseni 1942 v kraški vasi, kakor je avtor povzel po zelo sumljivem italijanskem viru. Tudi podatki o »Reggimento d'Isonzo« (stran 417) so iz italijanske obveščevalne, ki je bila zelo, zelo slaba tudi zato, ker niso znali slovenski.

Drugo poglavje Il parossismo della violenza (str. 419—455) prinaša mnogo novega tudi za slovenskega bralca. Gre za fašistične sile, kako so nastopale proti NOB, za njih zločine, taborišča in zapore. Treba je brati. Novo za nas so nastopi antižidovskega rasizma v Trstu. Dovoljujem si nekaj dopolnil in pripomb:

Taborišči Čiginj in Spodnja Tribuša sta bili kratkotrajni (stran 425) in namenjeni za internirance iz Ljubljane. Poveljstvo XI. armadnega zbora se je kmalu zavedlo, da ni prav, da sta med slovenskim prebivalstvom. Bili sta sploh prehodni.

»Beneška« slovena (stran 431) — je pač Beneška Slovenija. Poimenovanje ni niti naše. Znano je iz srednjega veka: Slavia Veneta, nato »Slavia italiana« po letu 1866; v zadnjem času sem že bral »Slavia Friulana«.

Da bi »Salona d'Isonzo« — Anhovo bilo nekaj dni »osvojen« (stran 432), berem tu prvič. Velja pa za naselja v okolici. Citat v opombi pod črto (na strani 429), ki »zadeva moralo italijanskih vojakov«, pripisuje avtor italijanskemu oficirju. Navedeno pismo (arhiv IZDG fasc. 1024 a) ni pismo italijanskega oficirja pač pa organa javne varnosti, kvesturina, ki se je udeležil obkolutve Nanosa aprila 1942. Kvesturini so bili v civilnih oblekah, najbrže v čevljih za tržaške ulice, brez prehrane. Zato so si pač želeli šotore, gozderje, puloverje, vojaško kuhinjo.

Razlaga »Ispettorato speciale di pubblica sicurezza« za Julijsko krajino, da je bil edini ob sličnem inšpektoratu, ustanovljenem proti sicilijanskemu banditizmu, ne drži. Ne morem se spuščati v navajanje dokumentov italijanskega arhiva. Našel sem »Ispettorato speciale« celo pri italijanskem poslaništvu Paveličeve NDH. Grè za OVRO. Bil je tak »Ispettorato« v Milanu za zgornjo Italijo že leta 1940. Dokument namreč, ki omenja inšpektorat v Zagrebu, je imel v oklepanju OVRA. G. Leto, organizator OVRE, je napisal knjigo, ki jo Apih navaja. Izzvala je kritiko v antifašističnih vrstah (glasilo Movimento di liberazione — Torino), saj je Leto postavil »nedolžno trditev«, da ima vsaka država svojo politično policijo... Povedal pa je, da je imela OVRA največ dela v Julijski krajini.

Podatek (stran 443), da je glavno poveljstvo Slovenije februarja 1943 razglasilo Primorje za operativno cono, je nejasen. Operativne cone so bile ustanovljene, toda kot neka »vojaška formacija«, vezana na teritorij.

Zadnje poglavje knjige je Problem nasledstva (stran 447—467).

Tu bi moral nekaj dodati, kar tudi pri nas še ni bilo povedano. Gre za to: pri zatiranju partizanstva je kot povsod v Primorju, v Julijski krajini, bila v začetku udeležena le civilna oblast s policijo. Kmalu je morala klicati na pomoč vojsko. Ustanovljena sta bila armadni zbor v Trstu in nato še v Vidmu in še imenovani inšpektorat — OVRA. Natančni pregled italijanskih dokumentov pokaže, da je poveljnik tržaškega armadnega zbora general Ferrero kmalu spoznal (isto velja za Robottija, poveljnika XI. armadnega zbora v Ljubljani): Partizanstvo ni samo problem nekaterih čet, partizanstvo, to je ljudsko gibanje.

Civilna oblast, prefekti in kvestorji, zlasti prvi, so preplašeni. Nekje nočejo soglašati s tem. Iz humanosti do ljudstva? Ne! Pač pa so prefekti, kvestorji leta in leta poročali Mussoliniju: Ljudstvo je mirno, se vključuje, samo nekaj duhovnikov in inteligentov je ob komunistih seveda, ki delajo nemir. Kako naj sedaj soglašajo z dejstvom: Ljudstvo se upira?

In še nekaj, kar sledi le iz arhivov NOB, pa bi bilo dobro, da bi Italijani zvedeli. Med višjimi oficirji, med oficirji rezervisti se je prebudil antifašizem. General Masini, poveljnik alpinske brigade v zgornjem Posočju, namenjene za boj proti partizanom, ima že stike s tovarišico Katro, Ilko Devetakovo iz Tolmina, poročeno z italijanskim generalom, ki pa je leta 1943 že bil ujet (bil je pri diviziji »Folgore«, razbiti pri El Alameinu). Ilka je bila v zvezi z našo obveščevalno... Imela je zveze v Rimu. Pa tudi Masini daje kar dobra poročila: V pozni spomladi, poleti 1943, pred ofenzivo svetuje partizanom, naj se umaknejo v hribe. (Še pred Italijani bi se lahko branil, saj je bil namen ofenzive pognati partizane čez hribe in čez mejo.) Masini (glej Movimento di liberazione pred leti) je po septembru 1943 bil organizator prvih italijanskih partizanov v zahodni Benečiji, poznejših ozopovcev, pri katerih je po njegovem odhodu prevladal vpliv videmskega nadškofa in njegovih emisarjev.

Zadnje Apihovo poglavje je namenjeno dogodkom po padcu fašizma. Večina podatkov zadeva Trst in razmere tam. Italijanske politične sile so razbite; obstajajo skupine antifašistov. Iz memoarske italijanske literature prinese zanimiva razmotrivanja med konfiniranci v Ventotene, kjer je bil tudi bivši poslanec Srebrnič član KPI. Omenja sodbo Frausina, ki je v tridesetih letih bil sekretar tržaške federacije KPI. — Tržaški meščanski krogi stoje trdno v obrambi rapalske pogodbe. Iz vrst bojnikov, republikancev padejo glasovi, naj izpustijo vse slovenske politične zapornike; naj se razglasi aneksija Ljubljanske pokrajine za neveljavno. Nič! General-maršal Badoglio nasproti partizanom ne popušča... Katoški krogi, škof Santin (stran 459) daje linijo: »Samo Bog je velik... Ljudje gredo... Rešiti domovino.«

Apih pravilno sodi: Ni bilo določenega načrta na strani liberalcev in ti so bili še v večini. Isto velja za druge.

Vojaška oblast in ta je imela oblast, pa je bila proti obnovi političnih strank. Ko je po 8. septembru 1943 nastopila nemška vojska, se je italijanska sesula. Bili so tu in tam sporadični, samo kratkotrajni odpori. Tu je slovensko ljudstvo pokazalo svoj čut, ne »furore«, ko je bežečim pomagalo, da so ušli fašistom. Medtem se je že zbirala skupina poraženih fašistov, da stopijo v službo Hitlerja.

Z naše strani bi morali dodati, da tudi italijanske demokratične sile, republikanci, socialni demokrati, privrženci Giustizia e libertà (ki se je že postavljala kot nova stranka, partito d'azione), niso imele vpogleda v razvoj OF, partizanstva v Trstu, Gorici, Istri.

Žal mi je, če moram zapisati stavek: v preteklosti so vedno podcenjevali slovenske sile, meščanske, nato po letu 1920 komunistične in prišlo je zanje presenečenje.

Ne morem mimo imenoslovja! Najprej gre za slovenske priimke. Od profesorja Apiha bi namreč upravičeno želeli, da jih da v slovenskem pravopisu. Ni pa vsega sam kriv, ker jih je prepisoval iz italijanskih virov in so jih že ti popačili: »Korosek« (stran 25) = Korošec; »Shke« (strani 164, 188) = Šček, poslanec v rimskem parlamentu; »Kovs« (stran 368) = Kavš; »Godlob« (stran 52) že v viru napaka za Golouha; »Lekosez« (stran 442) = Leskošek Franc-Luka.

Dalje, da priimke naših ljudi, ki se končujejo na -ič, daje z italijansko končnico -ich (Udovich, Marusich, partizansko Palcich).

Še hujša je zmeda pri imenih krajev. Načelno tja do obdobja NOB piše samo italijanska poimenovanja. Navajam za primer (strani 313—314): Plezzo, Aidussina, Circhina itd. Pri »Capriva d'Isonzo« bi lahko nastalo zmotno mnenje, da gre za furlansko »Capriva«, ne! Gre za fašistični zločin v vasi Koprivšče pri Kanalskem Kalu.

Z dobo NOB začnejo slovenska poimenovanja krajev, toda s številnimi napakami: »Lovke presso Kronberk« = Loke pri Kromberku; »Kambrsko« (stran 444), nato zopet »Cambresco« (stran 445) = Kambreško; »Vrnika presso Lozu« (stran 446) = vas Vrhnika pri Ložu. Naletimo celo na »S. Lucia d'Isonzo e Podmelec« (stran 444); prva je v italijanščini, drugi slovenski za italijanski: Piedimelze.

Sodim, da bi knjiga, ki je namenjena za Italijo, postala zlasti zanimiva, če bi bilo ob italijanskem poimenovanju še slovensko. Je to povezano z veliko težavo? Poznajo jo tisti, ki so po italijanskih poročilih iskali slovenska imena za griče, gore, ki jih navajajo po italijanskih specialkah (1 : 50.000).

Ob koncu bi Apihovi knjigi želel, da bi prišla v roke mnogih italijanskih bralcev. Upam, da bo po njej segel tudi naš človek, ki še zna italijanski.